

USÛL-İ FIKHA MODERN DÖNEMDE YAPILAN REVİZYON ÇAĞRILARI IŞIĞINDA “İSLAM HUKUK USÛLÜ” DERSİNİN DAHA ETKİN YÜRÜTÜLMESİNE YÖNELİK MÜTEVAZİ BİR KATKI*

Doç. Dr. M. Rahmi TELKENAROĞLU*

Özet: Fıkıh usûlü, İslam hakkında güvenilir araştırmalar yapmak için gereksinim duyulan bilimsel beceriyi sağlayan bir disiplindir. Aynı zamanda tutarlı bir hukuki tefekkür oluşturmanın en kestirme yoludur. Ancak bu bilim, tarihsel süreç içinde hem teknik hem de içerik olarak bir takım dönüşümlere şahit olmuştur. Dönüşümlerden bir kısmı, fıkıh usûlünü reel yaşamla ilgisi olmayan, içine kapanık ve özünden kopmuş bir bilim haline getirecek düzeyde gerçekleşmiştir. Bu durumu fark eden birçok bilgin ise, fıkıh usûlünün asli işlevini yapması ve sınırlarına çekilmesi yönünde çağrılarda bulunmuştur. Makale, sözü edilen çağrılardan ilham alarak, ilahiyat fakültelerindeki “İslam Hukuk Usûlü” dersinin daha verimli hale getirilmesi için bir takım önerilerde bulunmaktadır. Bunların bir kısmı ders kaynaklarının gözden geçirilmesine yönelik iken diğer kısmı uygulama tabanlı önerilerdir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuk Usûlü, Revizyon.

A Modest Contribution to the More Efficient Processing of the “Islamic Legal Method” Course in the Light of Revision Calls for Usul al-Fiqh Made in the Modern Period

Abstract: Usul al-fiqh is a discipline that provides the scientific skills needed to do reliable research on Islam. It is also the shortest way to provide a consistent legal conception. However, this science has witnessed a number of transformations both in terms of technique and content in the historical process. Some of these transformations took place at a level that would make usul al-fiqh a science that is not interested in real life, introverted and withdrawn from its essence. Many scholars who have recognized this situation have been called usul al-fiqh to make the essential function and to draw it to its borders. The article has a number of suggestions for making the “The Methodology of Islamic Jurisprudence” course in the faculties of theology more productive, inspired by the callings mentioned. Some of these are aimed at glancing over course resources, while others are application-based suggestions..

Keywords: Fiqh, Usul al-Fiqh, Faculties of Theology, The Methodology of Islamic Jurisprudence, Revision.

* Bu makale, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından 29-30 Nisan 2017 tarihleri arasında Sakarya’da düzenlenen “XIV. İslam hukuku anabilim dalı koordinasyon toplantısı”nda aynı adla sunulan tebliğin gözden geçirilmiş halidir.

** Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mr.telkenaroglu@hotmail.com

GİRİŞ

Üniversite ve enstitülerimizde dinî eğitim ve akademik araştırmalar devam ettiği sürece İslam hukuk metodolojisini konu edinen derslerin müfredata konulması hayati önem taşıyacaktır. Fıkıh usûlü öğretimi, İslam hakkında sağlam ve güvenilir araştırmalar yapmak için gereksinim duyulan bilgi ve beceriyi sağlamaktadır. Bu dersler, İslam kültür mirasına kapsamlı, kucaklayıcı ve bütüncül bir bakış açısı yakalayabilme açısından son derece gereklidir. Genel olarak fıkıh derslerinin İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin –özellikle mezuniyet sonrası– gündelik yaşamda yüz yüze geldikleri dinî problemleri çözmekte belirleyici bir rol oynadığı bilinen bir gerçektir.¹ Kaynak metinler üzerinde sağlıklı yorum yapmanın temel ilkelerini gösteren bu disiplinin doğru düzgün öğretilmemesi halinde ise tutarsız, sınır tanımayan ve dinin özüyle bağdaşmayan uygulama ve açıklamalara günü birlik rastlamak kaçınılmaz olacaktır. “Sözü doğru anlama” yöntemi şeklindeki ideal amaç, bu dersin sadece teorik bilgi ve akademik polemikler yığını halinde öğretilmesiyle elbette gerçekleştirilemez. Bunun yanı sıra müfredat, kazanımlar, öğretim yaklaşımları, ders kitapları ve referans kaynakların mevcut durumunu tasvir etmek ve gözden geçirmek icap etmektedir.

Çalışmamız, bu dersleri kısıtlı imkânlarla değerlendirmeye gayret eden kıymetli öğretim üyelerimizi bilgilendirme iddiası gibi bir cüretkârlıkla meydana çıkmamıştır. Buradaki amacımız olsa olsa, İslam hukuk usûlü derslerinin daha verimli hale getirilmesi hususunda fikir teatisi yapmak ve zaman içinde edindiğimiz bazı kişisel izlenimleri paylaşmaktır.

I. USÛL-İ FIKHİN ÖNEMİ VE AMACI

Kitap ve sünnet nasslarını doğru anlamanın bütüncül yöntemini sunması bakımından usûl-i fıkıh, sadece fıkıhın değil diğer İslami ilimlerin de çatısı hükmündedir. Zira bu bilim, bütün şer’î ilimler için ortak bir yöntembilim belirlemektedir.² Her ne kadar farklı alanlar gibi görülse de tefsir, hadis ve kelâm ilmiyle uğraşanlar da, usûl-i fıkıhın verilerine daima gereksinim duyarlar. Ahmed b. Hanbel’in İmam

1 Mayıs 2008’de yarıdan çoğunu mezunların teşkil ettiği 321 İlahiyatçı ile yapılan ankette “Sizce ilahiyat fakültesinin en önemli dersi hangisidir?” sorusuna katılımcıların % 7,8’i kelim, % 11,6’sı hadis, % 26,42’si tefsir, % 40,8’i İslam hukuku cevabını vermiştir. “Sizce kredisi mutlaka artırılması gerekli olan ders hangisidir?” sorusuna ise % 4,2’si kelim, % 15,7’si hadis, % 25,2’si tefsir, % 38,6’sı İslam hukuku demiştir. “Mezuniyetten sonra en fazla ihtiyaç duyacağınız ders ya da alan hangisidir?” sorusuna da % 5,4’ü kelim, % 9,9’u hadis, % 16,3’ü tefsir, % 53,8’i İslam hukuku cevabını vermiştir. Bkz. Ahmet Yaman, “İlahiyat Fakültelerinde Uygulanan Ders Programları Yeterli mi? İslâm Hukuku Dersleri Özelinde Bir Değerlendirme”, *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, 2 (1), 2009, s. 73-74.

2 Sem’âni, Ebu’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed, *Kavâti’u’l-edille fi’l-usûl*, Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 1418/1999, I, 17.

Şâfiî³ hakkında "Şâfiî olmasaydı bizler hadisi anlayamazdık"⁴ demesi bu yüzdendir. Söz konusu bilim dalı, aynı zamanda, İslami disiplinler için genel geçer bir terminoloji de ortaya koymaktadır. Kitap, sünnet, icma, kıyas, delil, hüküm, hâss, âmm, müşterek, müevvel bu terimlerden bazılarıdır.⁵ Dolayısıyla fıkıh usûlü, İslam orijinli bilimlere ait ortak bir dil oluşmasında önemli bir paya sahiptir ve temel İslam bilimleri alanında çalışan bütün araştırmacıların bilmesi gereken bir disiplindir. Mesela lafız ve delalet türleri, âmmın tahsîsi, mutlakın takyîdi gibi başlıklar, araştırma sahası yazılı metin olan bilim dallarının işine yarayacak bilgiler barındırmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, İbn Haldûn'un fıkıh usûlünü dinî ilimler içinde önem ve fayda bakımından zirveye yerleştirmesi⁶ abartı sayılmamalıdır.

Fıkıh usûlü, tutarlı bir hukuki tefekkür oluşturmanın da en kestirme yoludur. Böylece bu disiplin, yasal mevzuat şerhlerinde dikkate alınması gereken hukuki uzmanlığın teorik alt yapısını da güçlendirmektedir. Dinî metinler bir bakıma yazılı ve dilsel bir hukuk kaynağı olduğuna göre, hukukun aynı niteliğe sahip öteki kaynakları (anayasa, kanun, yönetmelik) yorumlanırken de bu bilimin verilerinden yararlanılabilir.⁷ Söz gelimi mekâsıd-ı şerî'a, hukukçulara kanun koyucunun tesis etmek istediği amaçlara dair epistemolojik bir perspektif kazandırır. Dâru'l-fünûn Hukuk Fakültesi hocalarından Hüseyin Naci'nin deyimiyle "Tıpta anatominin değeri ne ise, hukukta usûl-i fıkıh odur".⁸ Ona göre, usûl bilgisi, özü ve sözüyle kanun maddeleri üzerinde yorum yapma melekesi sağlar.⁹ Nitekim henüz modern çağda ulaşılan "yorum yöntemleri" ve "kanun yapma sanatı"¹⁰ üzerinde usulcülerin on üç asırdır konuşuyor olmaları¹¹, fıkıh mirasının evrensel hukuk müktesebatı içinde ne derece mümtaz bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

3 Fahreddin er-Râzî, İmam Şâfiî'nin, daha önce dağınık halde bulunan kurallarını derli toplu şekilde tespit etmesi bakımından usûl-i fıkha verdiği emeği, Aristo'nun mantık ilmine, Halil b. Ahmed'in aruz ilmine yaptığı katkılara benzetmektedir. Fahreddin er-Râzî, *Menâkıbü'l-imâmi-ş-Şâfiî*, Mısır: Mektebetü'l-külliyâtı'l-Ezheriyye, 1406/1986, s. 156.

4 İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hüseyin, *Târîhu Dimaşk*, Dâru'l-fıkr, 1415/1995, LI, 345.

5 Osman Eskicioğlu, "Usûl-i Fıkıh İlmî ve Akıl Ürünü Bilimsel Bir Usûl Denemesi", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 1, Bahar 2008, s. 4.

6 İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed, *el-Mukaddime*, Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1408/1988, s. 573.

7 Bir örnek olarak, İslam hukuku metodolojisinde yeterince tartışılmış olan "mutlakın mukayyede hamli" meselesi bilinseydi 2007 cumhurbaşkanlığı seçiminde, anayasayla düzenlenen karar yetersayısının (367) toplantı yetersayı yapılmaması şeklindeki hukuk garabetine imza atılmazdı.

8 Hüseyin Naci, "Usûl-i Fıkıh Nasıl Tedris Edilmeli?", *Dâru'l-fünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Yıl: 1341, Sayı: 18, s. 698.

9 Hüseyin Naci, "Usûl-i Fıkıh Nasıl Tedris Edilmeli?", s. 697, 699.

10 Kanun yapma sanatıyla ilgili örnek bir literatür çalışması için bkz. http://www.yasader.org/web/kutuphane/yasama_kaynakcasi/kaynaklar_kanun_yapim.pdf (Erişim: 13.04.2017).

11 Muhammed ed-Desûkî, "Nahve Menhecin Cedid li Dirâseti İlmî Usûli'l-fıkıh", *Mecelletü İslâmiyyeti'l-marîfe*, Yıl: 1996/1416, Sayı: 3, s. 123.

Usûl-i fikhın amacına gelince, kısaca turuku'l-istinbat denilen ictihad faaliyetinin yönetsel enstrümanlarını tedarik etmek ve delillerden dinî hükümler elde etmeye yarayan kuralları tanıtmaktır. Bu disiplinin ilkten ortaya koyuluşuyla hedeflenen amacın nassların doğru anlaşılması ve anlamlandırılması olduğu söylenebilir. Abdurrahman b. Mehdî'nin İmam Şâfiî'den "içinde Kur'ân'ı yorumlama yöntemlerini, hadislerin kabul şartlarını, icmanın hüccet değerini ve nâsih-mensûhu açıklayan" bir kitap yazmasını istemesi¹², bu bilimin temel işlevine dair açık ipuçları vermesi bakımından dikkate değerdir. Usûl-i fikhın zikri geçen işlevi hakkında bu bilimin *ille-i ğâiyye* yahut *ğarazı*¹³ (kişiyi bir işe yönelten gerçek neden) denilebilir. Fıkıh faaliyeti üzerine bir metot ortaya koymakla hedeflenen şu asli amaç dışında, önceden yapılmış ictihadların tutarlılığını denetleme, mezhepler arası mücadelede bir savunma aracı olma, hukukî istikrarı sağlama, İslâm toplumunun kurucu ilkelerini ve değer yargılarını muhafaza etme, mezhep görüşlerini sistemleştirme gibi¹⁴ kazanımlarını ise bu bilimin *fâideleri* olarak adlandırmak uygun olur. Daha öz bir ifadeyle, usûl-i fikhın fâidesi, ekoller teşekkül ettikten sonra tarihi süreç içinde olup biteni anlamlandırmak, her müctehidin kendine özgü bir hukuki prosedüre sahip olduğunu belirlemek ve mezheplerin birbiriyle ayrıştığı çizgileri netleştirmekdir. İlle-i ğâiyyesi ise, zaten zihinlerinde var olan fıkıh üretme ve hüküm çıkarma yollarını göstermek ve bu doğrultuda yeni olaylara çözümler getirilmesini sağlamaktır. Böylelikle fıkıh usûlünü şer'î delillerden hüküm çıkarma yöntemi olarak görenler¹⁵ ile bu bilimin dışa karşı savunma ve iç tutarlılığı denetleme amacı taşıdığını¹⁶ ve ilkten anlama aracı olarak tasarlanmadığını¹⁷ düşünen araştırmacılar arasında orta bir yol benimsenmiş olmaktadır.

12 كَتَبَ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مَهْدِيٍّ إِلَى الشَّافِعِيِّ، وَهُوَ شَابٌ أَنْ يَضَعَ لَهُ كِتَابًا فِيهِ مَعَانِي الْقُرْآنِ، وَيَجْمَعُ قَبُولَ الْأَخْبَارِ، وَحُجَّةَ الْإِجْمَاعِ، وَبَيَانَ النَّاسِخِ وَالْمَنْسُوحِ Beyhaki, Ebubekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, Karaçi: Câmi'atü'd-dirâsâtü'l-İslâmiyye, 1412/1991, I, 199; Zehebî, Şemsüddîn Ebu Abdillâh, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Kahire: Dâru'l-hadis, 1427/2006, VIII/252.

13 Amaç ve kazanım arasındaki fark, faide ile ille-i ğâiyye (ğaraz) arasındaki fark gibidir. Faidenin varlığı dış dünyada olup eylemden sonra vücuda gelir. İlle-i ğâiyyenin varlığı ise zihinde olup eylemden önce zaten vardır. Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlem*, Beyrut: Dâru İhyâ't-türâsî'l-arabî, 1401/1981, III, 4.

14 Bkz. A. Cüneyt Köksal, *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, s. 161 vd.; Ferhat Koca, "Birleşen ve Ayrışan Yönleriyle Usûl-i Fikhın Kelâm, Tasavvuf ve İslâm Felsefesi İle Olan İlişkisi", İslâm Düşüncesinin Kurucu Unsurları (Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016, s. 217.

15 Koca, "Birleşen ve Ayrışan Yönleriyle Usûl-i Fikhın Kelâm, Tasavvuf ve İslâm Felsefesi İle Olan İlişkisi", s. 216.

16 İbrahim Kâfi Dönmeze göre fıkıh usûlünün ilmi bir disiplin haline gelmesi, başlangıç itibarıyla ictihada odaklı bir fıkıh üretimine paralel olarak gelişse de, tahric esasına dayalı bir fıkıh üretim sürecinin başlaması usulün bu özelliğini işlevsiz hale getirmiştir. İbrahim Kâfi Dönmez, "Fıkıh Usulünün İşlevi ve İctihad Yöntemleri Hakkında Genel Bir Değerlendirme", İslami İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi (Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, s. 663.

17 Bkz. H. Yunus Apaydın, "Klasik Fıkıh Usulünün İşlevi", *İHAD*, Sayı: 1, 2003, s. 10.

II. USÛL-İ FIKHİN TELİF YÖNTEMLERİNE KISA BİR BAKIŞ

Usûl-i fıkıh ilminin ilk olarak kim tarafından tedvin edildiği tartışmaları bir tarafa, elimizde bulunan usûl eserlerinden en eskisinin Muhammed b. İdris eş-Şâfiî (v.204/819) tarafından kaleme alındığı kuşkusuzdur. Bunun ötesinde, literatürdeki yaygın paradigmaya göre Şâfiî, bu bilimin ilk teorisyenidir. Fahreddîn er-Râzî'nin, daha önce dağınık halde bulunan kuralları derli toplu şekilde tespit etmesi bakımından Şâfiî'nin usûl-i fıkha verdiği emeği, Aristo'nun mantığa, Halil b. Ahmed'in aruza yaptığı katkıya benzetmesi böyle bir ön kabulün ürünüdür.¹⁸ Gerçekten de er-Risâle, şer'î delillere bütüncül bir bakış açısı kazandırması yönüyle kendisinden sonraki çalışmalara öncülük etmiştir. Ne var ki, er-Risâle'yle başlayan telif serüveni, daha sonraları ilginç evrilmelere şahit olmuştur. Bunların içinde en dikkat çeken, fıkıh usûlünün kelâmla izdivacı sonucu ortaya çıkan büyük dönüşümdür. Şöyle ki: Fıkıh usûlüne kelâmî bahislerin girişi, III. hicri asırda Mu'tezile eliyle gerçekleşmiş¹⁹, Ebu Bekr el-Bâkîllânî (v.403/1013) ile bu bahisler, büyük oranda usulün sistematik bir parçası haline gelmiştir.²⁰ V. hicri asra gelindiğinde ise usûl-i fıkıh, bir bakıma Mu'tezile ile Eş'ariyye'ye mensup kelâm âlimlerinin savaş meydanına dönüşmüştür.²¹ Kelâmın usûle eklenmesi şeklindeki kritik hamle sonrasında –buna karşı çıkanları da göz önüne alarak– usûl-i fıkıh yazımının iki damar halinde sürdüğü söylenebilir: “*Mütেকellimûn*” ve “*Fukahâ*”. Kategorik olarak bu iki telif yönteminden ilk bahseden kişi, İbn Haldûn'dur.²² Buna göre, usûlî görüşlerini nasslara ve imamların kavillerine bina edenlere *fukahâ* metodu denilmiştir. Bu metodun temsilcisi olan Debûsî (v.430/1038) ve Serahsî (v.483/1090) gibi Hanefî bilginler, kelâmı araya mesafe koyan fıkıh merkezli bir usûl anlayışını savunmuşlardır. Onlara göre, ne kelâm fıkıhın parçasıdır; ne de fıkıh kelâmın bir parçasıdır.²³

18 Fahreddîn er-Râzî, *Menâkıbü'l-İmâmiş-Şâfiî*, Mısır: Mektebetü'l-külliyâti'l-Ezheriyye, 1406/1986, s. 156.

19 Bkz. Ahmed er-Raysûnî v.dğr., *et-Tecdidü'l-usûlî nehve sıyâğatin tecdidiyye li ilmi usûli'l-fıkh*, Herndon: The International Institute of Islamic Thought, 2014, s. 39.

20 Fıkıh-kelâm buluşması, birçok akademik tartışmanın odağındaki Ebu Ali el-Cübbâi, Ebu Hâşim el-Cübbâi, Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf, Ebu Bekr el-Esamm gibi Mutezili şahsiyetler sayesinde ve dağınık konular çerçevesinde gerçekleştiği söylenebilir. Ancak sistematik olarak Ebu Bekr el-Bâkîllânî (v.403/1013), fıkıh usûlüne kelâmı, Kâdi Abdulcebbar (v.415/1025) ise, kelâma fıkıh usûlünü dâhil ederek bu iki disiplinin günümüze kadar sürecek arkadaşlığına öncülük etmişlerdir.

21 Bkz. Raysûnî v.dğr., *et-Tecdidü'l-usûlî nehve sıyâğatin tecdidiyye li ilmi usûli'l-fıkh*, s. 39.

22 Bkz. İbn Haldûn *el-Mukaddime*, s. 576. En fazla yayıldığı ilmi muhit dikkate alınarak mütেকellimin yöntemi “Şâfiî metodu”, *fukahâ* yöntemi ise “Hanefî metodu” olarak da anılmıştır. A. Cüneyt Köksal ve İbrahim Kâfi Dönmez, “Usûl-i Fıkıh”, *DİA*, XLII, 202-203.

23 Koca, “*Birleşen ve Ayrışan Yönleriyle Usûl-i Fıkıhın Kelâm, Tasavvuf ve İslâm Felsefesi İle Olan İlişkisi*”, s. 230.

Usûl-i fıkıh görüşlerini kelâmî öncüller ve aklın temel ilkeleriyle destekleyenlerin izlediği yöntem ise *mütekellimûn* metodu denilmiştir. Çoğunluğunu Şâfiîler'in oluşturduğu²⁴ bu müellifler, kelâm yanlısı tavırlarını küllî delillere ait doğruluk ve bağlayıcılığın tamamen tevhit (kelâm) ilmine istinat etmesiyle açıklanmışlardır.²⁵ Çünkü kendileriyle istidlâlde bulunulan deliller, imkân ölçüsünde zâtı, sıfatları ve fiilleri bakımından Allah Teâlâ'yı ve Resûlü'nü tanımaya dayanır.²⁶ Usûl kitaplarının başlarında kelâmî konuların işlenmesi, hukukun sosyolojik meriyetini felsefi meriyet ile güçlendirme gibi bir anlam da taşımaktadır.²⁷ Ne var ki, fıkhi tasavvuru sağlam temeller üzerine inşa etme şeklindeki söz konusu iyi niyet, kalamcıların kuramsal bakımdan aşırıya kaçmalarına, dolayısıyla anlatılmak istenen konunun son derece soyut kalmasına yol açmıştır. Sonuçta ilmin amel için olduğu genel kabulünü²⁸ örseleyen ve "sanat, sanat içindir" felsefesinin bilimsel zeminde uygulaması sayılabilecek birçok mesele türetilmiştir. Öyle ki, kudret, istitâat, teklîf-i mâlâ yutâk vb. konulara klasik dönem usûl-i fıkıh kitabiyatında neredeyse kelâm çalışmaları kadar yer ayrılmıştır.²⁹ Bu alana iyice kolları sıvayan kalamcılar, buraya kadar da yetinmeyerek Aristo kıyasını mantıktan, bilgi nazariyesini de kelimadan ödünç alarak fıkıh usûlüne mukaddime yapmışlardır.³⁰ Öte yandan müctehidde bulunması gereken vasıflara (şurûtu'l-müctehid/müftî) bağlı kalınarak usûl-i fıkıhın ilgi sahası ve müfredatı git gide genişlemiştir. Daha açık bir ifadeyle, ictihad edecek kişide bulunması gereken her tür bilgiyi usûl-i fıkıha dâhil etme eğilimi ortaya çıkmıştır. Her asır kendi zamanında revaç bulan ve bilimsel mahfillerde tartışılan konuları bu ilme eklemiştir. Bu da bahsini ettiğimiz disiplinin muhteva itibarıyla bir nevi arz-talep etrafında şekillendiğini göstermektedir. Mevzusuna her hangi bir hudut konulmayan usul eserlerine bir de mezhepler arasında görüş ayrılığına neden olan noktalar katılınca, bu bilimin ilgi sahası alabil-

24 Mütekellimin yönteminin Muhammed b. İdris eş-Şâfiî'ye nispeti doğru olmasa da Şâfiîler'e nispeti doğru sayılabilir. Çünkü bu yöntemi takip edenler daha çok Şâfiî usulcülerdir. Bkz. Abdulvahhâb Hallâf, *İlmü Usûli'l-fıkıh*, by., Mektebetü'd-da've, ts., s. 18.

25 Alâüddin Abdülaziz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, by., Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, ts., I, 46.

26 Zerkeşi, Ebu Abdillâh Bedruddin Muhammed b. Abdullâh, *el-Bahru'l-muhit fi usûli'l-fıkıh*, by., Dâru'l-kütübî, 1414/1994, I, 28.

27 Bkz. Salim Ögüt, "Usûl-i Fıkıhın Kelâmî Kaynağını Yeniden Değerlendirmek", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 1, Bahar 2008, s. 60.

28 Hatîb el-Bağdâdî, bu hususu kitabına başlık yapacak kadar önemli görmüştür. *İktizâu'l-ilm el-amel* (Bilmenin Gereği Uygulamaktır), Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1397.

29 Koca, "Birleşen ve Ayrışan Yönleriyle Usûl-i Fıkıhın Kelâm, Tasavvuf ve İslâm Felsefesi İle Olan İlişkisi", s. 243.

30 Abdullah Kahraman, "Birleşen ve Ayrışan Yönleriyle Kelâm İlminin Usûl-i Fıkıh, Tasavvuf ve İslâm Felsefesi ile Olan İlişkisi (Cafer Karadaş)" adlı tebliğin müzakeresi, İslâm Düşüncesinin Kurucu Unsurları: Usûl-i Fıkıh, Kelâm, Tasavvuf ve İslâm Felsefesi, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016, s. 183.

diğine genişlemiştir. Artık bu etaptan sonra fıkıh usûlü, bütün bilginlerin enerjisini harcadığı ve anlaşılması üst düzey bir zekâ gerektiren entelektüel bir uğraşıya dönüşmüştür³¹, bir tür yöntembilim olmaktan çıkıp, "İslam hukuku genel teorisi" haline gelmiştir.³² Gerçekten de VI. ve VII. hicri yüzyıla gelindiğinde usûl-i fıkıh edebiyatı, adeta bütün İslami disiplinlerin bir kavşak noktası ve her bransa hitap eden bir ilimler hazinesi görünümündedir.

Bundan bir süre sonra, kelâmın dayanılmaz cazibesi, ona karşı mesafeli duran Hanefî ulemayı da kendisine çekmiş ve kelim ilmine yönelik çekingen tavrın zamanla ortadan kalkmasına yol açmıştır. Zira mezhebin Sadrüş-şerîa, Molla Fenârî, Molla Hüsrev ve Muhibbullah el-Bihârî gibi geç dönem usulcileri, eserlerini kelâmî meselelerle doldurmuşlardır.³³ Böylelikle karma (memzûc) yöntem denilen üçüncü bir yazım tekniği daha gün yüzüne çıkmıştır. Çoğunlukla Hanefî usulcüler arasında rağbet gören bu tekniği müstakil bir telif yöntemi saymayarak geçmiş iki ekolden birini, ötekine aşılardan ibaret gören düşünürler de bulunmaktadır.³⁴

XX. yüzyılın başlarından itibaren ise yukarıda kısaca değindiğimiz usûl-i fıkıh müdevvenatından farklı, modern tarzda bir fıkıh usûlü yazımı daha başlamıştır.³⁵ Muhammed el-Hudârî'nin 1905 yılında yazdığı "Usûlü'l-fıkıh" adlı kitapla başlayan bu akım, telif yöntemi olarak; ibaresi kolay, güncel ve anlaşılır bir üslubu yeğlemiştir. Bu dönemde muğlâk ve netameli konulara olabildiğince girilmemeye özen gösterilmiş, salt kelâmî / mantıkî önermelerden ve kısır tartışmalardan uzak durulmaya çalışılmıştır. Ortaya konulan eserler, karşılaştırmalı olarak ve mezhepsel kaygılar taşımadan kaleme alınmıştır. Mekâsıd-ı şerîaya önem verilmiş, pozitif hukuk müktesebatı ve yasal mevzuatla bağlantı kurulmuştur.³⁶ Abdulvahhâb Hallâf'ın (v. 1956) *İlmü usûli'l-fıkıh*'i, Muhammed Ebu Zehra'nın (v. 1974) *Usûlü'l-fıkıh*'i, Ali el-Hafif'in (v. 1978) *Usûlü'l-fıkıh*'i, Muhammed Mustafâ eş-Şelebî'nin (v. 1997) *Usûlü'l-fıkıh*'i-İslâmî'si, Abdülkerîm Zeydân'ın (v. 2014) *el-Vecîz fi usûli'l-fıkıh*'i ve Zekiyyüddîn Şa'bân'ın *Usûli'l-fıkıh*'i-İslâmî'si bu yöntemle yazılan diğer ünlü çalışmalarıdır.

31 Hakikaten söz konusu döneme ait usul metinlerini anlayabilmek için ileri düzey kelim okumaları yapmaktan ve iyi bir mantık tedrisatından geçmekten başka bir çare yoktur.

32 Nu'mân Cuğaym, "Tâdetü syâğati ilmi usûli'l-fıkıh: İtticâhât ve mukterehât", el-Müslimü'l-mu'âsir, Yıl: 2007, Sayı: 216/217, s.181-217.

33 Koca, "Birleşen ve Ayrışan Yönleriyle Usûl-i Fıkıh Kelâm, Tasavvuf ve İslâm Felsefesi İle Olan İlişkisi", s. 236.

34 Abdüsselâm b. Muhammed Abdülkerîm, *et-Tecdid ve'l-müceddidün fi usûli'l-fıkıh*, Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1428/2007, s. 527.

35 A. Cüneyt Köksal ve İbrahim Kâfi Dönmez, "Usûl-i Fıkıh", *DİA*, XLII, 204-206.

36 Abdüsselâm b. Muhammed, *et-Tecdid ve'l-müceddidün fi usûli'l-fıkıh*, s. 529-530.

Zikri geçen akıma ait usul yapıtları, olumlu yönlerinin yanında, müstakil bir telif yöntemi sayılabilecek ölçüde metodolojik bir açılım getirmediği, tasnif, içerik ve verilen örnekler bakımından geçmişin devamı olduğu, mütekellim ve fukahâ metodunun basitleştirilmiş ve birbirine kaynaştırılmış bir versiyonu olduğu, yapılanın sadece bazı usûlî meselelerin güncel bir dille yeniden kaleme alınmasından başka bir şey olmadığı, hülâsa; fıkıh usûlüne orijinal bir katkı sağlamadığı şeklinde eleştiriler almıştır.³⁷ Pratik sonucu olmayan konuları arındırma tekliflerine rağmen, bu yöntemle kaleme alınan bazı usûl kitaplarında birçok faydasız meseleye, günümüz için önemi kalmayan eski örneklerle yer verildiği de görülmektedir.³⁸

Fıkıh usûlü yazımından bahsederken son devir Osmanlı âlimlerinin bu alana verdikleri emekleri de zikretmeden geçmemek gerekir. Söz konusu dönem içerisinde Türkçe olarak kaleme alınan usûl-i fıkıh eserleri şunlardır:

- Şirvânî Ahmed Hamdi (v.1897), *Muhtasar Usûl-i Fıkıh*,
- Büyük Haydar Efendi (v.1904), *Usûl-i Fıkıh Dersleri*,
- Manastırlı İsmail Hakkı (v.1912), *Usûl-i Fıkıh Metn-i Vecîz*,
- Mahmûd Esad Seydişehri (v.1917), *Telhîsu Usûl-i Fıkıh*,
- Seyyid Bey (v.1925), *Usûl-i Fıkıh Dersleri* ve *Usûl-i Fıkıh Medhal*,
- İzmirli İsmail Hakkı (v.1946), *Usûl-i Fıkıh Dersleri*.

Türünün ilk örnekleri olan bu eserleri, klasik dönem medrese tedrisatındaki (Menâr, Tavzîh, Telvîh, Mir'ât gibi) usûl-i fıkıh kitaplarının Osmanlı Türkçesiyle yeni baştan yazılması olarak değerlendirmek de mümkündür.³⁹

III. USUL-İ FIKHA MODERN DÖNEMDE YAPILAN REVİZYON ÇAĞRILARI

Ebu İshâk eş-Şâtîbî'nin (v.790/1388) fıkıh usûlünü kat'î bir bilgi kaynağı gördüğüne dair ifadelerini⁴⁰ refere ederek bu alanda yenilenmenin caiz olmadığı kanaatini taşıyan bir kısım yazarların varlığı bilinmektedir. Ancak burada çözüm bekleyen asıl sorun, usûl-i fikhin nereye kadar ve hangi kısmının kat'î olduğudur.

37 Abdüsselâm b. Muhammed, *et-Tecdid ve'l-müceddidûn fî usûli'l-fikh*, s. 530.

38 Mehmet Boynukalın, Fıkıh Usulünde Yenilenme İhtiyacı ve Ortaya Çıkardığı Tartışmalar, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1999, s. 220-221.

39 Bkz. Hasan Özket, XIX. Asır İslam Hukuk Usulü Çalışmaları, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2003, s. 92, 94.

40 Şâtîbî, İbrâhîm b. Mûsâ el-Ğirnâti, *el-Muvâfakât*, by., Dâru İbn Affân, 1417/1997, I, 18.

Verilen zararın tazmini, suç ve cezanın şahsiliği, zorlukları kolaylaştırma, davranışların niyetlere bağlanması gibi vahiy kaynaklı ilkelerin ya da bir bütün halinde Kitap, Sünnet, icma gibi tümel delillerin kat'î olduğunda şüphe yoktur. Şâtıbî'nin ilgili pasajda "fıkıh usûlü (fıkıhın genel kuralları ya da fıkıhın kaynakları)" deyişiyle kastettiği de büyük olasılıkla bunlardır.⁴¹ Lakin tikel delillerin değerlendirilmesinde dikkate alınan teorik kurallar anlamıyla usûl-i fıkıh, bütünüyle kat'î olamaz. Bu kuralların bir kısmı kesin ve değişmez nitelikte, öteki kısmı ise zannî ve şüphe taşıyan cinstendir.⁴² Şu halde, eğer zannî konuların ictihada açık olduğunu kabul ediyorsak, usûl-i fıkıhın zannî olan meselerinin de ictihada, dolayısıyla yenilenmeye müsait olduğunu kabul etmek durumundayız.⁴³ İcma, istihsân, amelü ehli'l-medînenin bir teşri kaynağı olarak sonradan tanınması da usûlde revizyonun mümkün olduğunu gösteren tarihsel argümanlardır.⁴⁴ Usûl-i fıkıhın yenilenme imkânından söz açıldığında, sahâbeden itibaren günümüze kadar uzanan tarihi süreç içerisindeki çok yönlü usûl tetkikleri, alanla ilgili literatürün geçirdiği kavramsal/kuramsal aşamalar ve yoğun doktrin tartışmalarını da gözden kaçırmamak gerekir.

Geçmişte olduğu gibi modern dönemde de İslam hukuk metodolojisinin yenilenme imkânlarını araştıran bilim adamları ve bu yönde yapılan bir takım bilimsel çağrılar bulunmaktadır. Sözü edilen çağrılar üç ana eksende toplayabiliriz:

A. Akademik Revizyon

Modern dönemde usûl-i fıkha dönük akademik yenilenmenin esasını, asırlardır özünden kopan bu bilimin kendi özüne dönmesi gerektiği biçimindeki muhafazakâr tavır oluşturmaktadır. Bu çağrılar yapanlarca usûl-i fıkıh, zaman içinde eski, sıkıcı ve iltifat edilmeyen bir bilim haline dönüşmüştür. Formel mantık ve kelâmın zorlu meselelerinin usûle karışması, bu bilimin içine kapanmasına ve sosyal hayatın gerçeklerinden kopmasına yol açmıştır. Binaenaleyh asli ödevine döndürebilmek için, cins, nev', araz, hassa, fasl gibi mantık konuları ile ibâha teklif midir?, fetret dönemi ehl-i necat mıdır?, Allah resûlü bîsetten evvel hangi dinle taabbüd ederdi?, madûmun emri, teklîf-i mâlâ yutâk gibi kelâmî

41 Şâtıbî'nin *Şâtıbiyye* adlı eserinde *إِنَّ أَصُولَ الْفِقْهِ فِي الدِّينِ قَطْعِيَّةٌ لَا ظَنِّيَّةٌ* şeklinde cümlesi üzerine Abdullah Dırâz'ın yaptığı yorum için bkz. *el-Muvâfakât* (dipnot), by., Dâru İbn Affân, 1417/1997, I, 18.

42 Usûl-i fıkıhta tartışmaya konu olan örnek ictihadi meseleler için bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, "Usulde İctihad Mümkün Mü?", II. Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı, İstanbul 1997, s. 246-247.

43 Muhammed ed-Desûkî, "Nahve menhecin cedid li dirâseti ilmi usûli'l-fıkıh", Havliyyetü Külliyyeti's-şerî'a ve'l-kânûn, Câmî'atü Katar, Sayı: 12, 1415/1994, s. 142.

44 Ahmed ed-Duveyhî, *en-Nevâzilü'l-usûliyye*, Riyad: my., 1427, s. 28-29.

tartışmaları fıkıh usûlünden çıkarmak gerekir.⁴⁵ Ayrıca bu eserlerde, bilimlerin sınıflandırılması, dilin menşei, aklın tarifi ve mahalli, artıp eksilmesi, Kur'ân tarihi, mezhepler tarihi, dinler tarihi vb. fıkıh usûlüyle doğrudan ilgisi olmayan pek çok konu bulunmaktadır. Böyle tarihi bilgileri bir kenara bırakarak fıkıh eksenli araştırmalar yapılmalıdır. Öte yandan usûl, pratik sonucu olmayan sûrî/sözde ihtilaflardan kurtarılmalı ve bulmacaya benzeyen kapalı ifadeler kitaplardan tasfiye edilmelidir. Çünkü usûlün öncelikli konuları vardır ve tali meseleler bu öncelikleri gölgelememelidir.⁴⁶

İlgisiz ya da zayıf ilintili konuların usûlden uzaklaştırılması ve bu bilimin kendi sınırlarına çekilmesine dair temenni, yalnızca modern çağa ait bir beklenti olmayıp, usûl-i fıkıhın harice karşı gösterdiği kadim bir direncin de tezahürüdür. Hatırlanacağı üzere, konuya ilişkin ilk eleştiri okları, kendi meslektaşlarından yine kelâmcılara yöneltilmiştir. Her bilimin kendisine özgü bir nesnesi olduğuna vurgu yapan Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (v.436/1044), kelâm ilminin ince ve netame- li meselelerini usûl-i fıkıh kitaplarına karıştırmanın bilimsel açıdan kabul edilemeyeceğini söylemekte, aksi yöndeki bir uygulamanın bu ilmi anlamaya katkı yapması bir tarafa, ilave bir külfet getireceğini belirtmektedir. Zira ona göre, kendisinden önce yazılan usul kitaplarındaki kelâmî bahisleri ancak kelâmı aşırı iş- tigoal edenler kavrayabilir. Kelâmı gereğinden fazla meşguliyet ise, usûl-i fıkıhı aslı mihverinden saptıracak, onu sıkıcı ve çetin bir bilim haline dönüştürecektir.⁴⁷ Bu bağlamda, Ebu Hâmid el-Gazzâlî (v.505/1111) de, bazı usulcülerini agnostik filozof- lara cevap vermekte aşırıya gitmekle, bazılarını ise fıkıh usûlünü kelâm ve nahiv bilgilerine boğmakla suçlamaktadır.⁴⁸ Problem bu haliyle usûlî tecdidin köşe taşı sayılan Şâtîbî'ye intikal ettiğinde ise o, hüküm üretme veya hukuk etiği bakımın- dan somut bir çıktısı olmayan her tür meseleyi usûl-i fıkıh için iğreti görmektedir. Çünkü adından anlaşılacağı gibi "fıkıh usûlü", fıkıh üretirken işe yarayan temel prensipleri konu edinmektedir. İctihad faaliyetine doğrudan katkı yapmayan bil- giler ise, "asl" olarak adlandırılmaya elverişli değildir. Aksi halde, ictihadda uzak- tan da olsa ihtiyaç duyulan her disiplini (nahv, lügat, iştikak, sarf, meânî, beyân, cebir, geometri, hadis vb.) fıkıh usûlünün bir parçası yapmak gerekir ki, bahsini ettiğimiz ilim, mevzusu itibariyle bunlardan tamamen ayrıdır.⁴⁹

45 Bkz. Raysûnî v.dğr., *et-Tecdidü'l-usûli nehve sıyâğatin tecdidiyye li ilmi usûli'l-fikh*, s. 55.

46 Desûkî, *"Nahve menhecin cedid li dirâseti ilmi usûli'l-fikh"*, s. 144.

47 Ebul-Hüseyn el-Basrî, *el-Mutemed fi usûli'l-fikh*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1403, I, 3.

48 Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfâ*, by. Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1413/1993, s. 9.

49 Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, I, 37. Benzer eleştiriler için bkz. Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, I, 5-6.

B. Metodik Revizyon

Usûl-i fıkha'nın yöntemsel bakımdan yenilenmesi taraftarı olan müellifler, klasik icthad teorisini genişleterek günümüz problemlerinin üstesinden gelecek bir tarza evrilmesine, özellikle de kıyas alanının genişlemesine vurgu yapmaktadırlar. Bu doğrultuda, fıkha'nın normatif yönünü her şeyin üstünde tuttuğu ve nass eksensiz bir metodoloji geliştirdiği için kamu hukukunun sorunlarını çözmeye yönelik güçlü bir irade gösteremediğinden yakınmaktadırlar.⁵⁰

Sudanlı düşünür ve siyaset adamı Hasan et-Türâbî'ye göre, usûl-i fıkha, geçmişten günümüze kadar geçirdiği tarihî süreç içerisinde, teferruatta boğulan soyut bilgiler yığına dönüşmüştür.⁵¹ Yine ona göre, çözüme muhtaç siyasal ve toplumsal olaylara –ıstihâb deliline büyük bir değer atfeden İbn Hazm'ın yaptığı gibi– “eşyada asıl olan mübahlıktır” penceresinden bakılmalıdır. Geleneksel fıkha öğretisinde kıyâs da, skolastik mantığın dar kalıplarına sokulmuştur. Kamu hukukuna ilişkin geniş imkânlar sunan ıstislâh ve ıstihâb yoluyla bu kalıplar aşılmalıdır.⁵² Fıkhi düşüncenin duraklamasıyla fıkha usûlü de, orijinalliğini kaybetmiş ve günümüz insanının problemini çözerken müracaat edilen bir kaynak olmaktan çıkmıştır. İctihad faaliyetinin nasslar etrafında şekillenmesi, bu bilimi genellikle tefsirle birlikte anılan bir ilim haline dönüştürmüştür.⁵³ Ayrıca Hasan et-Türâbî, 1980'de “*Tecdîdü usûli'l-fıkhi'l-İslâmî*” başlığıyla verdiği bir konferansta⁵⁴; fıkha usûlünün kısır döngü tartışmaların sarmalından kurtarılıp aktüel hayatla ilişkilendirilmesi ve hukuki problemleri çözmeye şeklindeki aslı gayesine irca edilmesi gerektiği üzerinde durmaktadır. Formel mantığın katı kurallarından bağımsız, dinin gönderiliş maksatlarına uygun “serbest kıyas” yöntemini benimseyen Türâbî'ye göre fıkha, insan yaşamını ilgilendiren idari, siyasal, içtimai, iktisadi vs. her alana hitap eden bir bilim olmalıdır.⁵⁵ Bunun yolu da, nassların odağındaki umumi maslahatı tespit ettikten sonra karşılaşılabilecek her yeni durum için bu maslahatı dikkate almaktır.⁵⁶

50 Bkz. Boynukalın, *Fıkha Usulünde Yenilenme İhtiyacı ve Ortaya Çıkardığı Tartışmalar*, s. 224.

51 Boynukalın, *Fıkha Usulünde Yenilenme İhtiyacı ve Ortaya Çıkardığı Tartışmalar*, s. 212.

52 Boynukalın, *Fıkha Usulünde Yenilenme İhtiyacı ve Ortaya Çıkardığı Tartışmalar*, s. 213-214.

53 Bkz. Halife Bâbekr Hasen, “*et-Tecdîd fî usûli'l-fıkha: Meşrû'iyetuhû ve târihuhû ve irhâsâtuhû'l-mu'âsıra*”, Mecelletü'l-müslimi'l-mu'âsır, Sayı: 125-126, Yıl: 2007, Lübnan.

54 Nüreddin Bâkeridî, “*Ishâmâtü'l-mu'âsırîn fî tecdîdi usûli'l-fıkha*”, Mecelletü'l-Beyân, Sayı: 308, Yıl: 2013, s. 14 vd.

55 Hasan et-Türâbî, genel olarak problemleri dile getirmekle birlikte, onun bu problemlerin çözümüne dair verdiği mesajlar belirgin değildir. Boynukalın, *Fıkha Usulünde Yenilenme İhtiyacı ve Ortaya Çıkardığı Tartışmalar*, s. 215. Öte yandan Türâbî için, Ziya Gökalp'in içtimai usûl-i fıkha tezine yakın bir retorik geliştirdiği söylenebilir. Kanaatimizce de, Türâbî'nin asıl eleştirmesi gereken, usul-i fıkha'nın yetersizliği değil, onu etkin bir şekilde kullanacak kişilerin bulunmaması olmalıydı.

56 Desûkî, “*Nahve menhecîn cedîd li dirâseti ilmi usûli'l-fıkha*”, s. 155, 157. Türâbî'nin yukarıda sayılan görüşleri, maslahat esaslı kıyasa objektif ölçüler koymanın son derece zor olduğu ve dolayısıyla icthadı keyfiliğe açık bir işlem haline getirdiği gerekçesiyle sert eleştirilere maruz kalmıştır. a.y.

Fıkıh usulünün metodik açıdan yenilenmesi gerektiğini savunanlar aynı zamanda, hükümlerin hangi kaynaklardan nasıl çıkarıldığını saptayan, mekâsıd-ı şeriâyı yeterli düzeyde işleyen ve genel kurallarla pratik sonuçlar arasında ilinti kurabilen analitik bir fıkıh düşüncesi kazandırmaya da vurgu yapmaktadırlar.⁵⁷ Çok boyutlu bir arka planı olan metodik yenilenme ayrıca, konuyla ilgili teorik tartışmaları bir kenara bırakarak hükmün kaynaklarına geniş bir perspektiften bakılması gerektiğini de savunmaktadır. Söz gelimi icmayı hayalî ve tatbiki imkânsız bir kurum olmaktan çıkarıp ona uluslararası bilimsel kuruluşların şahsında aktüel bir kimlik kazandırılmalıdır. Gündelik yaşamla daha fazla bağlantı kurulmalı, sosyal ve beşerî bilimlerden mümkün olduğu kadar yararlanılmalı, meri hukuk verileri ile kanun maddelerine elden geldiğince atıf yapılmalıdır.⁵⁸ Dilbilim alanındaki yeni incelemelerden, özellikle de semantikten yararlanılmalıdır.⁵⁹

Usulcülerin hüküm çıkarma yöntemlerinin çatısını dil kuralları üzerine kurduklarını belirten Ali Bardakoğlu da, bu kurallara bağlılığı dengeleyecek biçimde lafzi anlam çerçevesini aşmaya imkan veren istihsân, istislâh, istishâb, örf, sedd-i zerîa gibi kavramlara kitabın hükme delaletini anlama çabası olarak özel bir değer atfetmektedir.⁶⁰

İslam hukukunun metodolojik bakımdan revize edilmesi bağlamında, Pakistanlı bilim adamı İmran Ahsen Han Niyazi gibi yazarların çağdaş hukuk müktesebatını usûl-i fıkha yaklaştırmaya çabaları da hatırlanmalıdır.⁶¹ Aynı zamanda iyi bir hukukçu olan Cemalüddîn Atıyye'ye (v. 2017) göre de, fıkıh usûlünün çağdaş yaşamla entegrasyonu ve güncel sorunları çözecek bir tarza evrilmesi, pozitif hukukla karşılaştırmalı olarak incelenmesine bağlıdır.⁶²

Fıkıh usûlünün İslam hukukunun “bilimsel araştırma tekniği” haline getirmeyi hedefleyen Tâhâ Câbir el-Alvânî ise, bununla fıkıh usûlünün ictihad sürecine uygulamalı olarak katılımını kastetmektedir. Ona göre örf, maslahat ve sedd-i zerîayla bağlantılı olarak sosyolojik araştırmalar, kamuoyu yoklamaları, anket ve istatistikler etkin bir şekilde kullanılmalıdır. Ne var ki, Alvânî'nin yöntemsel bakımından fıkıh usûlünün bütünüyle sosyolojik araştırmalara bina etmesi de, birçok

57 Desûkî, “*Nahve menhecin cedîd li dirâseti ilmi usûli'l-fikh*”, s. 144-149.

58 Bkz. Muhammed Osmân el-Ahdar Şûşân, “*Nazarât fî ilmi usûli'l-fikh: es-Suûbetü ve'l-ilâc*”, <http://www.muslim.org/vb/showthread.php?239557> (Erişim: 19.04.2017); Nu'mân Cuğaym, “*İtîcâhât ve mukterahât*”, s. 181-217.

59 İbrahim Kâfi Dönmez, “*Usulde İctihad Mümkün Mü?*”, s. 248.

60 Ali Bardakoğlu, *İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017, s. 244, 250.

61 Bkz. İmran Ahsan Khan Nyazee, *Islamic Jurisprudence*, Advanced Legal Studies Institute, Islamabad, s. 3-14.

62 Cemalüddîn Atıyye, *Tecdidü'l-fikhi'l-İslâmî* (Vehbe Zuhayli ile birlikte), Dimaşk: Dâru'l-fikr, 1420/2000; s. 39.

araştırmacı tarafından isabetli bulunmamıştır. Çünkü usûl-i fıkıh cüziyyâtla değil, külliyyâtla ilgilenen bir bilimdir ve bahse konu verilerden yalnızca örneklem yoluyla istifade edebilir.⁶³ Evet, örfün fıkıh için yazılı olmayan ve sosyolojik tabanlı bir hukuk kaynağı olduğu doğrudur. Hatta fakih, aynı zamanda iyi bir sosyolog ve iyi bir toplum gözlemcisi de olmalıdır. Ancak bütün bunlar, usulcünün değil müctehidin işidir. Ve bir bilim olarak sosyoloji, fıkıh üretme faaliyetinin yöntemi değil, yalnızca kaynaklarından birisi olabilir. Metodik yenilenme taraftarlarının zikri geçen çekinceleri ise doktrinde zaten bulunan ve “*Zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi inkâr olunamaz*” kaidesiyle somutlaşmış örf, maslahat ve sedd-i zerîa gibi şer’î deliller marifetiyle aşılabılır.⁶⁴

C. Sistematik Revizyon

Usûl-i fıkıhın sistematik bakımdan yeniden ele alınması kapsamında, özellikle şer’î delilleri yeniden tasnif etme ve maslahat merkezli usul tetkikleri yer almaktadır. Buna göre, edille-i şer’iyye bahsini itnaptan sakınarak müstakillen delil olmayan konular, ilgili delillerin içinde ele alınmalıdır. Söz gelimi, şer’u men kablenâ kitap içinde, sahâbî kavli sünnet içinde, amel-i ehli’l-medîne icma içinde ve istihsân kıyas içinde ele alınmalıdır. Kıyasın kendisi de, –şer’î deliller arasında değil– Şâfi’înin yaptığı gibi ictihad bahsi ya da Gazzâlî’nin yaptığı gibi yöntemler (istismâr) kapsamında zikredilmelidir. Ayrıca sedd-i zerîa, mesâlih-i mürseleye ve mesâlih-i mürsele ictihad bahsine ilhak edilmelidir. Hatta şer’î deliller bir bütün halinde, *kaynaklar* (Kitap, Sünnet, icma, sahâbî kavli, şer’u men kablenâ) ve *yöntemler* (kıyas, istihsân, ıstıslâh, ıstıshâb) şeklinde iki ana başlık altında ele alınmalıdır.⁶⁵ Zira fıkıh üretiminin vahiy kaynaklı nasslardan doğrudan anlaşılanın yanı sıra, bu nassların hukukçular tarafından belli metotlarla işlenmesi yoluyla gerçekleşmesi, böyle bir ayrımı mümkün kılmaktadır. Klasik dönem kimi usulcülerin şer’î delilleri, *asl* (kaynak) ve *makûlu’l-asl* (kaynaktan akıl yoluyla anlaşılan) şeklinde sınıflandırması da delillerin ikili mahiyetini yansıtmaya bakımdan manidardır.⁶⁶

Usûl-i fıkıhın sistematik bakımdan revize edilmesi üzerine dikkate değer yazıları bulunan İmran Niyâzî de, eserlerinde şer’î hükümler (ahkâm bölümü) ile

63 Bkz. Muhammed Osmân el-Ahdar Şûşân, “*Nazarât fî ilmi usûli’l-fıkh: es-Su’ûbetü ve’l-ilâc*”; Muhammed Osman el-ahdar Nu’mân Cuğaym, “*’Âdetü sıyâğati ilmi usûli’l-fıkh: İtticâhât ve mukterahât*”, s. 181-217.

64 İlgili makale için bkz. Halife Bâbekr Hasen, “*et-Teccid fî usûli’l-fıkh: Meşrû’iyyetuhû ve târihuhû ve irhâsâtuhû’l-muâsıra*”.

65 Cemalüddin Atıyye, *Teccidü’l-fıkhî’l-İslâmî*, s.44-45; Nu’mân Cuğaym, “*’Âdetü sıyâğati ilmi usûli’l-fıkh: İtticâhât ve mukterahât*”, s. 181-217.

66 H. Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016, s. 28.

mülkiyet, ehliyet, ictihad, tahrîc, yasama, yargı, yükümlülük vb. teorileri birbirine mezcetme taraftarıdır. Böylelikle fıkıhın kavramsal boyutuyla normatif boyutunu birlikte işleyerek bu bilimi “İslam hukuku genel teorisi” haline getirme eğiliminde olduğunu göstermektedir.⁶⁷

Mekâsıd-ı şerîanın fıkıh usûlünün neresinde durması gerektiği hususunda ise iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan birisi; mekâsıd-ı şerîayı fıkıh usûlünden çıkarmak ve bağımsız bir disiplin halinde incelemektir. İlgili bilim adamlarını bu görüşe iten temel neden, mekâsıd bahsinin müstakil çalışmalara konu olacak kadar geniş olduğu ve sözü edilen bahislerin İslam hukuku metodolojisine dâhil edilmesinin bu alanda yazılacak eserleri hacim olarak artıracığıdır. Konuyla ilgili öteki yaklaşım ise; mekâsıd-ı şerîayı usûlün ayrılmaz bir parçası olarak ve yeterli düzeyde ele almaktır.⁶⁸

IV. İSLAM HUKUK USÛLÜ DERSİNİN DAHA ETKİN YÜRÜTÜLMESİNE YÖNELİK BAZI NOTLAR

Usûl-i fıkıh, sadece İlahiyat fakültelerinin değil, lisans düzeyinde İslami eğitim veren bütün kurumların –eğitim dili Arapça olan üniversiteler de dâhil– en zor derslerinden birisidir. Bireylerin genel kültürü, çevresel koşulları, anlama kapasiteleri gibi akademik başarıyı etkileyen başkaca nedenlerin yanında, dersin anlam yoğunluğu, görüş farklılığı ve terimsel çeşitliliği, İslam hukuk usûlünü –özellikle sınav aşamasındaki öğrenciler için– güçleştiren en önemli faktörlerdir.

Lisans eğitimi özelinde İslam hukuk usûlü dersiyile ilgili birkaç tespiti şöylece özetleyebiliriz:

- Fıkıh usûlü, yüksek kariha gerektiren elit bir bilim dalıdır. Normatif karakteri ve terminolojik ağırlığı nedeniyle zaten zor olan bir ilim oluşu, öğrencilerin bilimsel altyapı eksikliği ile birleşince dersin kavranmasını iyice ağırlaştırmaktadır.

- Dersin haftalık iki-üç saat gibi bir krediyle sınırlandırılması⁶⁹, müfredatın çeşitliliği göz önüne alındığında oldukça yetersiz kalmaktadır. Tahsis edilen haftalık ders saatinin ders müfredatının altında olması, öğretim elemanlarını sınıf ortamında yüksek bir performans göstermeye zorlamaktadır. Vakti iyi değerlendirmek adına yoğun bir şekilde sürdürülen müfredat takibi, dersi, dinleyenler nez-

67 Bkz. Imran Ahsan Khan Nyazee, *Islamic Jurisprudence*, Advanced Legal Studies Institute, Islamabad, s. 3-14.

68 Halife Bâbekr Hasen, *“et-Teccid fî usûli'l-fıkh: Meşrû'iyetuhû ve târihuhû ve irhâsâtuhu'l-muâsıra”*.

69 Tablo 1'de bazı fakültelerin İslam hukuk usûlü dersine dört yıllık süre zarfında en fazla haftalık 2-3 saat ayırabildikleri müşahede edilmektedir.

dinde sıkıcı bir hale getirmekte ve konuyla ilgili derinlemesine araştırma yapmalarına fırsat vermemektedir. Ayrıca haftalık ders saatindeki kısıtlılık, ya konuların hızlı ve yüzeysel olarak anlatılmasını ya da sadece önceden seçilmiş başlıkların işlenmesini mecbur kılmaktadır. Söz konusu durum ise, öğrencilerin bu disiplini bir bütün halinde görmesine engel olmaktadır.

- Bilimsel olarak usûl-i fıkıh yazımında esas alınan hedefler ile lisans programında verilen metodolojinin amaçları arasında bir takım farkların bulunması gayet doğaldır. Çünkü üniversiteler, mesleğe başlamadan önce okul çatısı altında, belirli yaş grubundaki ve aynı seviyedeki bireyler için yapılan bir eğitimi öngörmektedir. Bu da her tür bilgi seviyesine açık, pragmatik ve daha çok kısa vadeli amaçlar üzerine odaklanan bir eğitim anlayışını doğurmaktadır. Buradaki esas sorun ise, bahse konu amaçlar özelinde ideal ile realitenin birbirinden uzak oluşudur. Zira ders bilgi formlarında yoğunlukla “yöntem bilgisi” çerçevesinde deklare edilen amaçların yerine gelmediği ve söz konusu dersin “fıkıh usûlünün kavramlarını, tarihini, literatürünü ve kaynaklarını tanıma” düzeyinde kaldığı açıktır.

- İslam hukuk usûlü derslerinde standart bir öğretim tekniği ve ders kitabı bulunmamaktadır. Öğretim elemanları, ilgili teknikleri kendileri belirlemektedir. Ders kaynağı olarak daha çok modern tarzda kaleme alınan çeviri kitaplar tercih edilmektedir.⁷⁰ Bazı akademisyenler ise, müfredat takibini önceden belirlenmiş Arapça metinler üzerinden yapmakta, böylelikle usûlî kavramlara ait orijinal forum öğrencilerce görülmesi sağlanmaktadır.

- İslam hukuk usûlüyle ilgili en önemli sorunlardan birisi hiç şüphesiz öğrencilerin Arapçaya olan önyargıları ve bu konudaki yetersizlikleridir. Genel anlamda İslami bilginin Arap dilinden bağımsız olmadığı bilinmektedir. Şâtıbî'nin de işaret ettiği gibi, kişinin İslami ilimlerde ne kadar söz sahibi olduğu Arap dilindeki hazakati ile yakından ilgilidir.⁷¹ Üstelik fıkıh usûlüne dair temel kaynakların Arapça olması itibarıyla kaynak dildeki eksiklikler, ister istemez hedef derste bir takım aksaklıkların doğmasına yol açmaktadır.

İslam hukuk usûlü dersinin daha verimli hale getirilmesi için sunacağımız önerileri “kavramsal ve kuramsal” ile “uygulama tabanlı” olmak üzere ikiye ayırabiliriz:

70 İlgili fakültelerin ders bilgi formlarından edindiğimiz izlenime göre en çok tercih edilen kaynak kitaplar şunlardır: Zekiyüddin Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları* (Çev. İbrahim Kâfi Dönmez); Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlü*; Abdülkerim Zeydân, *Fıkıh Usûlü* (Çev. Ruhi Özcan); Muhammed Ebu Zehra, *İslam Hukuk Metodolojisi* (Çev. Abdulkadir Şener); Vehbe Züheylî, *Fıkıh Usulü* (Çev. Ahmet Efe).

71 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, V, 53.

A. Kavramsal ve Kuramsal Öneriler

1. Usûl-i fıkıhla alakası olmayan konular bu bilimin kaynaklarından ayıklanmalıdır. Şâtıbî'nin de vurguladığı gibi, fakihin norm koyarken ihtiyaç duyduğu -sarf, nahiv, belağat, cebir, geometri vs.- her bilgi, fıkıhın bir parçası olamaz.⁷² Mesela; ferâiz problemlerini çözebilmek için matematik bilmek gerekir, ancak bu durum, matematiği fıkıh usûlünün bir parçası haline getirmez. Ağyârına mâni bir usul çalışması, sadece uzak bilim kollarına değil, yakın İslami disiplinlere karşı da belli düzeyde bir mesafeli duruşu gerekli kılmaktadır. Konuya örnek olmak üzere, İslam hukuk usûlü dersinin başucu kaynaklarında; Kur'ân'ın nüzul, tedvin ve cem'iyle ilgili bilgiler, Mushaf-ı Osmânî, mushafın noktalanması ve hareketlenmesi gibi konulara sayfalarca yer verilmesi isabetli değildir.⁷³ Bu ve benzeri konuların detaylarında boğulmak, özü kaybetme tehlikesi taşımakta, usûl-i fıkıhın gövdesini teşkil eden lafız bahislerinin adeta buharlaşıp kaybolmasına neden olmaktadır.

2. Linguistik analizler, metafizik açıklamalara ve uygulama temelli fikhî bilgilere öncelenmelidir. Zira anlam ve yorum, Arap dilinin sunduğu imkânlar dâhilinde temellendirilmektedir.⁷⁴ Usûl-i fıkıhın konusu, "şer'i hükümler, kaynakları, hüküm çıkarma yöntemleri ve şartları" şeklinde dört ana bölümden oluşsa da, üçüncüsü olan yöntemler (turuk-ı istinbât), teknik olarak bu bilimin esasını oluşturmaktadır.⁷⁵ Lafızlarla ilgili bu konular, Sava Paşa'nın da ifade ettiği gibi, usûl-i fıkıhın sıkıcı bir bahsi ise de tatbikî neticeleri itibarıyla oldukça verimlidir.⁷⁶

3. Öğrencinin İslam hukuk usûlü dersini miadı dolmuş, soyut ve eskimiş bir ilim olarak görmemesi için teorik çerçevenin ötesinde bu dersin özel amaçları saptanmalıdır. Doğru öğrenim çıktıları alabilmek için kısa ve uzun vadede elde edilebilecek faydalar özenle değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, İlahiyat fakülterinde usûl-i fıkıh okutmadaki öncelikli amacın ictihad yetisi kazandırmak olmadığını teslim etmemiz gerekir. Öğrencinin genel kültür ve kaynak dil düzeyindeki zayıflığı, böyle bir amaçtan uzak olduğumuzu kabullenmeye zorlamaktadır.

72 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 6-7; Raysûnî v.dğr., *et-Tecdidü'l-usûli nehve sıyâğatin tecdidıyye li ilmi usûli'l-fikh*, s. 55. İbn Rüşd de, el-Mustasfâ'ya özet olarak yazdığı ed-Darûrî adlı eserinde هذا الكلام في هذه المسألة ليس من هذا العلم الذي نحن بسبيله diyerek konuyla ilgili çekincesini ortaya koymuştur. İbn Rüşd (el-Hafid), Ebu'l-velid Muhammed b. Ahmed, *ed-Darûrî fi usûli'l-fikh*, Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1994, s. 42, 45.

73 Örneğin bkz. Zekiyüddin Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-fikh)*, Notlar Ekleyerek Tercüme Eden: İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s. 55 vd.

74 Apaydın, "Klasik Fıkıh Usulünün İşlevi", s. 12, 16.

75 İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, s. 36, 101.

76 Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Hakkında Bir Etüd* (çev. Baha Arıkan), Ankara: Yeni Matbaa 1958, II, 86.

Tarihi süreç içerisinde de –idealin aksine– İslam hukuk metodolojisinin hedefi, “formülü verelim ve problemi bu formüle koyarak kendisi çözsün” gibi bir metaforla izah edilecek kadar yalın olmamıştır. Kanaatimizce, bu dersin günümüz ilahiyatındaki amacı, icthadi çözümlenelerde beşeri bir müdahale olsa da, bunların temelde bazı yöntemlere dayanılarak tesis edildiği bilincini kazandırmaktır. Daha sade bir ifadeyle, dinî kuralların gelişi güzel konulmadığı ve fıkıh bilginlerinin ortaya attığı görüşlerin keyfi yorumlar olmadığı, hüküm vermenin ve dinî konular üzerinde konuşmanın belirli düzeyde uzmanlık gerektirdiğini fark ettirmektir. Şimdiye kadar oluşan fıkıh mirasının da ilham değil, icthad olduğunu, tesadüfen varılan sonuçlar değil, metodik bilgiler olduğunu anlatabilmektir. (Mesela tahsîsten önce âmm lafzın efrâdına delaletinin kat’î mi, yoksa zannî mi olduğu, haber-i vâhidle ilgili Hanefîler’in koyduğu kriterler ve Hanefî mezhebi müctehidlerine ehl-i re’y denilmesine sebep olan öteki yaklaşımları son derece önemlidir. Bunları öğrenmekle öğrencilerimiz, fukahânın rivayet malzemesiyle uyuşmayan yorumlarını hadisi red ve inkâr etmelerine değil, bu malzemenin usûl kurallarına aykırı olmasına hamledeceklerdir.). Dolayısıyla İslam hukûk usûlü mevcut haliyle “yeni çözümler üretme” amacıyla oluşturulan bir metodoloji olmaktan çok “mevcut çözümlerin niçinlerini” açıklayan⁷⁷ bir ders pozisyonundadır. Böylece fıkıh usûlü eserlerinden önemli bir kısmının furûu anlamak ve yapılmış icthadların dayanaklarını göstermek üzere kaleme alındığı iddiaları, kabaca sınırlarını belirlediğimiz kazanımlar etrafında anlam kazanmaktadır.

4. Usûl-i fıkıh tartışmaları, entelektüel polemikler halinde kalmamalı, dinle ilgili bir kararın (hükm) nasıl üretildiği konusunda pratik yapma imkânı sağlamalıdır.⁷⁸ Usûl-i fıkıh tedvininde, fıkıhla iç içe olan, bol örnekli “fukahâ metodu” ihmal edilmemelidir.⁷⁹ Kimi usûl çalışmalarında yapıldığı gibi, âyet ve hadislerden birkaç misal vermekle iktifa edilmemelidir. Muhatapların anlamakta zorluk çektiği konularda güncel örnekler ve çağdaş fikhî problemlerden yardım alınmalıdır. Usûlî ilkeler izah edilirken sosyolojik esaslar, hukuk müktesebatı ve kanun maddelerinden yararlanılmalıdır.⁸⁰ Bu cümleden olmak üzere, idarenin genelge,

77 İbrahim Kâfi Dönmez, “Fıkıh Usulünün İşlevi Ve İctihad Yöntemleri Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, s. 664.

78 Noor Naemah Abdul Rahman v.dğr., *The Teaching And Learning of Usul Al-fıqh In Public Universities In Malaysia: Reality And Challenges*, Shariah Journal, Vol. 16, Special Edition (2008), s. 525.

79 İbn Haldûn, tikel çözümlenmeleri birçok misal vermek suretiyle genel ilkeler üzerine bina etme hususunda Hanefî hukukçuların gösterdiği ustalığa dikkat çekmektedir. İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, s. 576. Gerçekten de, kelamcıların aksine fukaha metoduyla yazılmış eserlere -söz gelimi Serahsî’nin usulüne- baktığımızda, tek bir kural hakkında onlarca örneğin verildiğini görebiliriz. Usul ile furu birbiri içine geçmiş ruh ikizi gibi durmaktadır.

80 Bkz. Hüseyin Naci, “Usûl-i Fıkıh Nasıl Tedris Edilmeli?”, s. 703.

yönetmelik ve başka isimler altındaki düzenleyici işlemlerinin aslında maslahat-ı mürselenin yasal bir tatbikatı⁸¹ olduğu gösterilebilir. Mefhûm-ı muhâlefet, pozitif hukuktaki “aksi ile kanıt”, alâ hilâfi'l-kıyâs sabit olan şeyin sâire makîs aleyh olamayacağı “istisnalar dar yorumlanır” prensibine uyarlanabilir. Mütezâhim hükümlerin kuvvet derecesine göre sıralanması (aynî vâcib ile kifâi vâcib, vâcible mendûb, haramla mekrûh vs.), “normlar hiyerarşisi”yle, örf teorisi “milletlerarası teamül”le, diyâneten-kazâen tasnifi “eksik borç” çeşitleriyle örneklendirilebilir. İletişim teknolojisinin gelişmesiyle dünyanın çeşitli yerlerinden sadır olmuş fikhî görüşleri tek bir metin haline getirmeye imkân doğduğu ve bu sayede icmanın tekrar işlevsel hale getirilebileceği⁸², uluslararası fıkıh konseylerinin ittifakla aldıkları kararları teknik olarak icma sayamasak da verilmiş kararın bağlayıcılığını güçlendirmesi bakımından benzer bir fonksiyon icra edebileceği söylenebilir.⁸³ Bütün bunlar fıkıh usûlünü dünyası olmayan ve nesneleştirilmiş⁸⁴ bilgi yığını olmaktan kurtaracak ve sosyal hayattan kopuk, soyut ve reel yaşamda karşılığı olmayan bir ilim olduğu yönündeki algıları değiştirecektir.

5. Anlaşılması güç ve çabuk unutululan terimler, günümüz Türkçesiyle ve bilindik kelimelerle öğrencinin zihnine kodlanabilir. Mesela zâhir için “cümlelerin ne dediği”, nass için “ne demek istediği”, müşterek için “eşsesli”, müterâdif için “eşanlımlı” denilebilir. Ayrıca dâl bi'l-ibâre “temel anlam”, dâl bi'l-işâra ise “yan anlam” ve benzeri sözcük kümeleriyle karşılanabilir. Zikri geçen eşleştirmeler, örnek kabilinden olup olgunlaşmaya muhtaçtır. Bu konuda daha ileri çalışmalara gereksinim olduğu ise açıktır.

6. İslam hukukunun emirlere ve yasaklara karşı inkıyada sevk eden deruni ve manevi boyutu ihmal edilmemelidir. Özellikle ezeli kelam ve nebevi buyruk karşısında samimi bir teslimiyet duygusuna istinat eden “Kitap” ve “Sünnet” bölümleri, kelimcilerin usûl-i fıkıha mebdâdi olarak konumlandıkları metafizik bahislerin motivasyonunu sağlamakta yeterli olacaktır.

7. XX. yüzyılda yazılmış fıkıh usûlü çalışmalarındaki subjektif bazı değerlendirmeler, ilgili bölümleri rafine ederek aktarmayı gerekli kılmaktadır. Söz gelimi; İslam hukuk usûlü derslerinde kaynak kitap olarak yoğunlukla tercih edilen

81 “Teba üzerine tasarruf, maslahata menûttur”. Mecelle, md. 58.

82 Duveyhî, *en-Nevâzili'l-usûliyye*, s. 34.

83 Desûkî, *“Nahve Menhecîn Cedîd li Dirâseti İlmi Usûli'l-fıkıh”*, s. 153.

84 Bkz. Burhanettin Tatar, “Günümüz İlahiyat Fakültelerinde Tefsir, Hadis, Ahlak Felsefesi ve Müzik Derslerinin Anlamı Üzerine Notlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl (Year): 2013/1 Sayı (Number): 30, s. 95.

Zekiyüddîn eş-Şa'bân ve Abdülkerim ez-Zeydân'ın kaleme almış olduğu eserler, kelâmcıların usûlde izlediği (mütekellimûn) telif yöntemini "usûl kurallarının delillerin ve burhanların gösterdiği yönde vaz edilmesi" biçiminde tanımlamakta ve bu yöntemin her hangi bir mezhep lehine taassup göstermeksizin sadece delillerin desteklediği kurallara bağlı kaldığını belirtmektedir. Hanefiyye metoduna ise "mezhep imamlarının içtihat ederken takip ettikleri kuralların tespit edilmesi" şeklinde izah getirmekte, usûl kurallarını tespit ederken dayandıkları esas malzemenin mezhep imamlarından nakledilen fıkhi çözümler olduğunu söylemektedir.⁸⁵ Bu bilgilerin ardından mütekellim metoduna Kâdî Abdulcebbar'ın el-Umdé'si, Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin el-Mu'temed'i, fukahâ metoduna ise Cessâs'ın el-Fusûl fi'l-usûl'ü, Ebu Zeyd ed-Debûsî'nin Takvîmü'l-edille'si ile Serahsî'nin el-Usûl'ünü örnek vermektedir. Olasılıkla modern tarzın ilk örneğini veren Muhammed Hudarî Bey'in etkisiyle ortaya çıkan "usûl tesis etmekle amaçları mezhep savunuculuğu olan, nassları görmezden gelerek mezhep liderlerinin görüşlerinden hareket eden, çelişkiye düştükleri vakit kendi koydukları ilkeleri tadil etmek zorunda kalan mutaassıp⁸⁶ bir telif akımı" şeklindeki betimleme, usûl yazımının sınıflandırılmasına mesnet teşkil eden ölçütlerle bağdaşmamaktadır. Zira fıkıh usûlü kitabiyâtında "fukahâ-mütekellimûn" ayrışmasını kategorik olarak ilk defa gündeme getiren İbn Haldûn, kelâmcılar hakkında "meseleleri fıkıhtan yalıtırlar ve elden geldiğince akıl yürütme yollarına başvurdular, çünkü yaptıkları iş çoğunlukla buydu, izledikleri yöntem de buna dayalıydı" demektedir⁸⁷, bunun ötesinde yöntemsel bir yaklaşımdan bahsetmemektedir. Buna göre, usûl-i fıkıh inşasında kullanılan teknik bakımından kelâmcıları fakihlerden ayıran esas nokta, mütekellim metodunun daha soyut, fukahânın daha somut bir retoriğe dayalı olması ve kelâmcıların teorik, fakihlerin ise pratik ağırlıklı çalışmalarıdır. Aynı konu bağlamında yapılan bir diğer yanlış ise, kimi usulcülerin Şâfiî ve öğrencilerini mütekellim metoduna uygun telif yöntemi izlemekle tavsif etmeleridir.⁸⁸ Hâlbuki Şâfiî'nin er-Risâle'de serdettiği usûlî yaklaşımları, kelâmcıların akıl yürütme ve mantık ilkeleri üzerine değil, tamamen nasslar ve fikhî örnekler üzerine kurgulanmıştır. Bunun

85 Abdülkerim Zeydân, *el-Veciz fi usûl'l-fikh*, s. 18; Zekiyüddîn Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 34-35.

86 Hal böyle olunca Ebu Ali el-Cübbâi, Ebu Hâşim el-Cübbâi, Kadî Abdulcebbar, Ebu'l-Hüseyn el-Basrî gibi Mu'tezile kelâmcıları mezhep mutaassıbı olmayıp Debûsî, Serahsî, Pezdevî gibi Hanefî fakihler mutaassıp durumuna düşmektedirler. Önyargı mahsulü olduğu anlaşılan bu iddianın nesafet sahibi kimselerce kabul edilmesi düşünülemez. Kaldı ki, Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin furûda Hanefî olduğu da söylenmiştir. Kuraşî, Ebu Muhammed Abdulkadir b. Muhammed, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakât'l-Hanefiyye*, Cize: Hecl li't-tübâa ve'n-neşr, 1413/1993, III, 261.

87 İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, s. 576.

والمتكلمون يجردون صور تلك المسائل عن الفقه ويميلون إلى الاستدلال العقل ما أمكن لأنه غالب فنوهم ومقتضى طريقتهم

88 Zekiyüddîn Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 35.

da ötesinde, er-Risâle, ehl-i hadîs adına yazılmış kelâm karşıtı söylemin metodolojik ilk çabasıdır.⁸⁹

8. Fıkhın dinamizm ve esnekliğinin bir garantisi olan mekâsıd-ı şerîanın müfredata alınması, dinî hükümlerin insan yararı ön planda tutularak vaz edildiği düşüncesini geliştirerek bu hükümlere yönelik spontane bir ikna işlevi üstlenecektir.⁹⁰ Fıkhı mekâsıddan arındırma ve mekâsıdı bağımsız bir bilim dalı haline getirmek ise, İslam'ın bütün çağları kuşatan evrensel boyutunun ihmal edilmesine neden olacaktır.⁹¹

9. Hukuki bir semeresi olmayan teolojik tartışmalar ve kısırdöngü değerlendirmeler ile sonuçta aynı kapıya çıkan lafzî/sûrî ihtilaflarla uğraşılmamalıdır.⁹² Hangi tartışma ve görüş ayrılıklarının sûrî/lafzî olduğu meselesine gelince, bununla ilgili olarak “şayet usûlî bir ihtilafın كَمْرُهُ şeklinde başlayan somut bir çıktısı yoksa bu tartışma lafzîdir” biçiminde ilkesel bir duruş sergilenebilir. Benzer bir sorun olarak, inkıraz etmiş ekollere de gereğinden fazla mesai harcanmamalıdır. Hele tarihin tozlu sayfalarında kalmış sıra dışı düşüncelere cevap yetiştirmeye çalışmak, İslam hukuk usûlü dersine ayrılan sınırlı süreyi heba etmektir.⁹³

10. Müctehid imamlar arasındaki ihtilaf sebepleri müstakil bir başlık altında incelenmelidir. İmam Şâfiî gibi usulcülerin büyük bir ihtimalla inceledikleri⁹⁴ böyle bir bilgi türü, geçmişteki ictihadi farklılıkların salt muhalefet saikiyle ortaya atılmadığına, aksine hepsinin birer hakikati arama çabası olduğuna projeksiyon tutacaktır. Fıkh ekollerinin ayrışma noktalarını yakından gören öğrenciler, sağlam argümanları olduğu sürece karşıt görüşlü kimselere toleransla bakacak ve iltizam ettiği mezhep ya da benimsediği fikirler üzerinde tutucu olmayacaktır. Ayrıca var olan rivayet malzemesi dışında her şeyi göz ardı etmenin ciddi bir yanlış olduğuna ve tabiatıyla hiçbir mezhep liderinin kasıtlı olarak nasslara aykırı hüküm vermediğine kani olacaktır.

89 Bkz. Osman Demirci, “Medrese Geleneğinde Kelâm İlminin Meşrûiyeti Sorunu”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, 2016 (Güz), s. 9.

90 Cemalüddin Atıyye, *Nahve tef'ili mekâsıdiş-şerîa*, Dımaşk: Dâru'l-fıkr, 1424/2003, s. 178 vd.

91 Cemalüddin Atıyye, *Nahve tef'ili mekâsıdiş-şerîa*, s. 238.

92 Usul eserlerindeki suri/lafzi tartışmalar üzerine yapılan başarılı bir çalışma için bkz. Abdülkerim en-Nemle, *el-Hılâfu'l-lafzî inde'l-usûliyyîn*, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1999/1420, I-II.

93 Nazzâm ve Hâriciler'e verilen cevaplar için bkz. Zekiyyüddin Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 108, 111, 136. Aynı eserde “kıyasın hüccet değeri” başlığı altında şeri delillerden birisi olduğuyula ilgili sayfalarca (s. 129-138) bilgi verilmektedir.

94 Muhammed Ebu Zehra, *Usûlü'l-fıkh*, by., Dâru'l-fıkrî'l-Arabî, ts., s. 13.

B. Uygulama Tabanlı Öneriler

1. İlahiyat Fakültelerinin lisans müfredatında “İslam Hukuk Usûlü”, genellikle ikinci sınıfta verilmektedir.⁹⁵ Aynı zamanda bu ders, birçok fakültede –İslam İbadet Esasları dersini hariç tutarsak– öğrencilerimizin karşılaştıkları İslam hukukuyla alakalı ilk ders olma özelliği taşımaktadır. *İslam Hukuk Usûlü* dersinin ise soyut ve teorik kurallardan teşekkül ettiği ve söz konusu kuralları örneklendirme yolu dışında anlamamanın mümkün olmadığı herkesin kabulüdür. Bu dersin ikinci sınıf müfredatına konulması olasılıkla “usûlü bilmeyen kişi, furûun ince meselelerini kavrayamaz, mezhepler arası ihtilafların neden ileri geldiğini idrak edemez ve aykırı görüşlerden hangisinin isabetli olduğu konusunda bir yargıya varamaz” gibi kaygıların doğurduğu bir tercihtir. Ne var ki, İlahiyat fakültelerinde öteden beri süregelen “*önce usûl; sonra furû*” şeklindeki uygulamanın bir takım olumsuz yanlarının olduğu da yadsınamaz. Bu olumsuzluklar, daha çok usûl derslerinin zamanlama sorunundan kaynaklanan pratik olgular etrafında yoğunlaşmaktadır. Özellikle konu akışı içinde geçen terim ve örnekleri kavrayamayan öğrencilere önce bu terim ve örnekleri açıklamak, işlenmek istenen asıl konuya birtakım uzun izahat yaptıktan sonra geçmeyi gerektirmektedir. Bu durumun ise sınırlı olan ders saatlerinde vakit kaybetmeye ve anlatılmak istenen asıl mevzunun ikinci planda kalmasına yol açacağı aşikârdır. Ayrıca usûl derslerinin 2. sınıfta verilmesi halinde söz konusu ders, “İslam Hukukuna Giriş” mahiyetine bürünmektir. Nitekim bazı ders bilgi formlarındaki İslam hukuk usûlü ders içeriklerine bakarak böyle bir izlenime de sahip olunabilir. Henüz fıkıhın kavram ve kurumlarıyla elementer düzeyde de olsa tanışmamış bir kitleye içtihad yöntemlerinden bahsetmenin beyhude bir uğraşı olarak kalacağı kaygısı, söz konusu durumu kaçınılmaz kılmaktadır. Doktrinde üzerinde uzlaşmış olmasa da “Usûl mü, yoksa furû mu önce öğretilmeli?” sualiyle⁹⁶ ilgili olarak Ebu Ya’lâ el-Ferrâ (v.458/1066), furû öğretimine öncelik verilmesi gerektiğini kesin bir dille belirtmektedir. Ferrâ’ya göre, fikhî çözümlenmeler hakkında ortalama bir bilgi sahibi olmadan bu çözümlenmelere hangi yolla ulaşıldığını tespit etmeye çalışmak son derece yanlıştır. Bunun en tipik göstergesi de, fıkıh bilmeyen kelâmcıların usûl-i fıkıh yazımında sergiledikleri başarısızlıklardır.⁹⁷ Olaya mantıksal bir perspektiften yaklaşan Bedreddîn ez-Zerkeşî (v.794/1392) ise, muzâfün ileyhi (الفقه) bilmeden muzâfın (أصول) tanınamayacağı-

95 Bkz. Tablo 1. Bazı İlahiyat (İlahiyat Bölümü) ve İslami İlimler Fakültelerinde “İslam Hukuk Usûlü (Zorunlu)” Dersinin Uygulanışı.

96 Tartışma hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sa’d b. Nâsır eş-Şeseri, *el-Usûl vel-furû: Hakikatühümâ vel-farku beynehümâ*, Riyad: Künûzu İşbilyâ, 1426/2005, s. 100.

97 Ebu Ya’lâ el-Ferrâ, Muhammed b. el-Hüseyn, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, Riyad: my., 1410/1990, I, 70.

nı söylemektedir.⁹⁸ Bununla kastettiği şey de, fikhın kavram ve kurumlarını ana hatlarıyla bilmeden yönteminin öğrenilemeyeceğidir. Öte yandan bizim de tarafı olduğumuz “usûlün furûdan sonra okutulması” şeklindeki uygulama, ilimlerin tedris sırasını gösteren tarihsel verilerle de örtüşmektedir. Söz gelimi Osmanlı medreselerindeki eğitim-öğretim geleneğinde, fıkıh usûlünün son kademedeki okutulan derslerden olduğu bilinmektedir. Kronolojik olarak usûl ilminin furû yazımından sonra olgunlaşması da, önceliğin hangi taraf lehinde kullanılmasına dönük dolaylı bir fikir vermesi bakımından önemlidir. Hem, kaynağını ve yöntemini bilmeksizin geçmişte yapılmış içtihatları nakletmek zor değildir. Fiilen de, usûl-i fıkıh bilmeyen pek çok mukallid müftî/fakih bulunmaktadır. Ancak bu önermenin tersi, yani hiç fıkıh bilmeden usûlü anlamak ispatlanabilmiş bir olgu değildir.⁹⁹ Ayrıca günümüz Hukuk fakültelerinde izlenen programa göre de usul hukuku, maddi hukuka göre daima zamansal bir önceliğe sahiptir. Örneğin 1. sınıfta *Medeni Hukuk* okutuluyorsa 2. sınıfta *Medeni Usul*, 3. sınıfta *Ceza Özel* okutuluyorsa 4. sınıfta *Ceza Muhakemesi Usulü* okutulmaktadır. Her ne kadar Hukuk fakültelerinde verilen usul hukuku, muhteva olarak yargılama hukukunu ilgilendirse de, yukarıda fıkıh usûlünün daha önce okutulmasına ilişkin dile getirilen çekincelerin burada da etkili olduğu ortadadır. Bütün bu saydığımız göstergelere ilaveten, dersin ağır içeriği ve temel fıkhi bilgilerden yoksun şekilde yükseköğrenime başlayan öğrencilerin azımsanamayacak sayısı da dikkate alınarak, *İslam Hukuk Usûlü* dersinin ilahiyat fakültelerinin “4. sınıf” müfredatına konulması bizce en doğru olanıdır.

2. Bir bilimin tek seferde öğrenciye yüklenmesi pedagojik bakımdan doğru değildir. Hele fıkıh usûlü gibi kompleks bir derste tedric (aşamalı) yöntemine muhakkak riayet edilmelidir.¹⁰⁰ Osmanlı devletinin geleneksel eğitim sisteminde de, prensip olarak derslerin *iktisâr* (başlangıç), *iktisâd* (orta) ve *istiksâ* (ileri) olmak üzere üç aşamalı olarak işlendiği kaydedilmektedir.¹⁰¹ Mamafih, içinde bulunduğumuz şartlar çerçevesinde mevcut fakültelerin İslam hukuk usûlü dersleri, –üç

98 Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, I, 48.

99 Şeserî, *el-Usûl vel-furû*, s. 103.

100 Bkz. İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, s. 735. İmam el-Buhârî (v.256/869), “Öğrettiğiniz ve ders okuduğunuz kitap hakkında rabbâniler olun!” (Âli İmrân 3/79) âyetinde geçen “rabbânî” kelimesini “İnsanlara küçük bilgileri büyüklerinden önce öğreten kişi” şeklinde tefsir etmekte (Buhârî, *İlim*, 10), şârihi İbn Hacer el-Askalânî (v.852/1448) de bu tefsiri tedrice/aşamalı öğretim metoduna yormaktadır. İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. 'Alî el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959, I, 121. s. 173.

101 Mehmet İpşirli, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, 329. Ayrıca bkz. M. Rahmi Telkenaroğlu, “Osmanlı'dan Günümüze Anadolu Medreselerinde Fıkıh Tedrisatı ve Sorunları”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, Yıl: 2012, s. 173-174.

olmasa da– en azından iki dönem halinde okutulmalıdır. İlk dönem aşırı bilgi yüklemesi yapmadan öğrencinin hazmedeceği kadar bilgi vermek ve zaman yönetimini iyi yaparak müfredatı eksiksiz tamamlamak dersin bir bütün halinde kavranması açısından önemlidir. Birinci dönemin sonuna kadar usûl konularına ana hatlarıyla göz attıktan sonra ikinci dönem söz konusu konular, kısa bir Arapça metin (Muhtasarı'l-Menâr, el-Varakât, el-Bülbül gibi) üzerinden karşılaştırılmalı olarak ele alınabilir. Klasik dönem usul teorisi hakkında –mebâdi (ilkeleri), mesâil (içeriği) ve mekâsıdı (amaçları) ile beraber– fikir oluşması bakımından ilgili dönem kaynaklarından bir metnin baştan sona okunmasında büyük yararlar vardır. İslam düşüncesinin en önemli ögesi olan fıkhi tefekkürü kesintisiz şekilde anlayabilmek adına söz konusu eserlerden mutlaka destek alınmalıdır. Usûle dair teorik alt yapının tek mezhep üzerine bina etmekte de bir sakınca yoktur. Bilakis fıkıh melekesi kazanmak, evvelemirde tek bir mezhebin usûlünü çözmekle mümkündür. Ancak burada dikkat edilmesi gereken, seçilecek muhtasar metnin elğâz edebiyatını andıracak tarzda muğlâk bir eser olmamasıdır. Aksi halde, metnin anlaşılmasındaki güçlük, zaten zor olan bu ilmin öğrenilmesine ilave bir yük getirecektir. Metne bağlı usûl-i fıkıh okumalarının bir takım dezavantajları da yok değildir. Bunların en başında, ezberciliğe kaçan otoriter bir eğitim anlayışına dayanması, alternatif düşünce üretimine ket vurması ve enteraktif ders imkânlarını kısıtlamasıdır. Söz konusu sorunu aşmanın çaresi ise, cümle aralarında yeterli açıklamalarda bulunmak, dinleyicilere sorular sormak ve dönütler almaktır.

3. Usûl kurallarından bazılarını müstakil ders konusu yapıp bu kurallar üzerinde bir takım analizler yapılabilir. Dersin uygulamalı olarak işlenmesi öğrencinin ilgisini çekecektir. Bu bağlamda *tahricü'l-furû ale'l-usûl* türü eserlerden destek alınabilir ve örnek metinler okutulabilir.¹⁰²

4. Usûl-i fıkıhın asli hedefi doğrultusunda öğretilmesi ve İslam hukuku üzerinde güvenilir araştırmalar yapılabilmesi için etkili bir öğretim tekniği belirlemek zaruridir. Bu nedenle uzman öğretim elemanlarımızın her münasebette aralarında görüş alışverişi yapmaları, eğitim seminerleri ve çalıştaylar düzenlemeleri orta ve uzun vadede önemli bir ihtiyaçtır.

5. Edille, ahkâm ve ictihad bahislerini kısaltmak ve istinbat bahsini kolaylaştırmak suretiyle yeni telif çalışmaları yapılmalıdır. Aynı zamanda bir ders kitabı niteliği taşıyacak olan bu çalışmaların, kavramları korumakla birlikte anlaşılır bir Türkçeye kaleme alınması ise pratik bir zarurettir. Yalnızca fıkha ait, sade, sistematik ve aғыarına mani olması, söz konusu kitaplardan beklenen başlıca özelliklerdir.

102 Muhammed Osmân el-Ahdar Şuşân, "Nazarât fi ilmi usûli'l-fikh: es-Suûbetü ve'l-ilâc", <http://www.muslim.org/vb/showthread.php?239557> (Erişim: 19.04.2017).

Tablo 1. Bazı İlahiyat (İlahiyat Bölümü) ve İslami İlimler Fakültelerinde “İslam Hukuk Usûlü* (Zorunlu)” Dersinin Uygulanışı:

Üniversite/Fakülte	Dersin Verildiği Yıl	Dersin Verildiği Yarıyıl	Toplam Ders Saati (Haftalık)
Afyon Kocatepe Üniv./İslami İlimler Fak.	2	3	4
Aksaray Üniv./İslami İlimler Fak.	2	3, 4	4
Ankara Üniv./İlahiyat Fak.	3	5, 6	4
Atatürk Üniv./İlahiyat Fak.	2	3, 4	4
Bozok Üniv./İlahiyat Fak.	2	3, 4	4
Çanakkale Onsekiz Mart Üniv./İlahiyat Fak.	2	3, 4	4
Çukurova Üniv./İlahiyat Fak.	3	5, 6	4
Dicle Üniv./İlahiyat Fak.	2	3, 4	4
Dokuz Eylül Üniv./İlahiyat Fak.	3	5	4
Gaziosmanpaşa Üniv./İlahiyat Fak.	2	4	3
Giresun Üniv./İslami İlimler Fak.	2	4	2
Gümüşhane Üniv./İlahiyat Fak. (Hazırlıklı)	2	4	3
Harran Üniv./İlahiyat Fak.	2	3, 4	4
İnönü Üniv./İlahiyat Fak.	2, 3	4, 5	4
İstanbul Üniv./İlahiyat Fak.	4	7, 8	4
İzmir Katip Çelebi Üniv./İslami İlimler Fak.	2, 3	4, 5	4
Kars Kafkas Üniv./İlahiyat Fak.	2	4	3
Marmara Üniv./İlahiyat Fak.	2	4	4
Necmettin Erbakan Üniv./İlahiyat Fak.	4	7, 8	4
Ondokuz Mayıs Üniv./İlahiyat Fak.	2	3, 4	4
Osmangazi Üniv./İlahiyat Fak.	2	4	3
Recep Tayyip Erdoğan Üniv./İlahiyat Fak.	2	4	3
Sakarya Üniv./İlahiyat Fak.	3	5	4
Uludağ Üniv./İlahiyat Fak.	2	4	3
Yakın Doğu Üniv./İlahiyat Fak.	2, 3	4, 5	4
Yalova Üniv./İslami İlimler Fak.	2	3, 4	4
Yıldırım Beyazıt Üniv./İslami İlimler Fak.	2	4	2

* İslami İlimler Fakülteleri müfredatında bu dersin adı genellikle “Fıkıh Usûlü” şeklinde geçmektedir.